

Milica Mihailović
Jevrejski istorijski muzej, Beograd

U POTRAZI ZA IDENTITETOM

Ugledni izdavač Brill (Brill) objavio je u svojoj seriji *Balkan Studies Library* knjigu *Fragile Images Jews and Art in Yugoslavia, 1918–1945* (*Krhke slike Jevreji i umetnost u Jugoslaviji 1918–1945*). Knjiga je rezultat dugogodišnjih istraživanja dr Mirjam Rajner, profesorke na *Bar Ilan* univerzitetu u Izraelu, o umetnosti u doba Holokausta, odnosno o jevrejskim umetnicima sa prostora bivše Jugoslavije. Rezultate tih istraživanja predstavila je na brojnim naučnim skupovima koje je ona organizovala sama ili uz saradnju brojnih kolega, o istoriji, kulturi i umetnosti Jevreja na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi. Knjiga ima 446 strana i 203 ilustracije.

Prof. Rajner je dobro poznata studentima istorije umetnosti Univerziteta u Beogradu jer je bila inicijator osnivanja radionica za jevrejsku umetnost, koje se već trinaest godina održavaju na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Teško je reći da li je doprinos ove knjige veći za čitaoce izvan ovih prostora ili za nas ovdašnje čitaoce. Čini se da je to podjednako jer je u pitanju širina pristupa i načina na koji dr Rajner stavlja u kontekst međunarodnih dešavanja, ideologija i uticaja umetnike o kojima se govori u knjizi. Da li je ovo bila periferija i da li je slikarstvo koje je ovde stvarano bilo samo bleđa slika stilova i tokova evropskog slikarstva u ovom slučaju nije toliko bitno. Zato što je ova studija pokazala da su slikari kojima se bavila bili, kroz literaturu, kontakte sa umetnicima ili boravkom u umetničkim centrima, i sami akteri ili deo evropske umetničke scene u prvoj polovini XX veka.

Ali kako ističe dr Rajner u uvodu knjige, njen pristup je fokusiranje na individue i njihov život, stvaralaštvo, stradanje i eventualno preživljavanje i

stvaranje slike istorijskih tokova na ovom prostoru od kraja XIX veka do godina posle Drugog svetskog rata.

U knjizi se prati razvoj i slikarska aktivnost sedam umetnika: Moše Pijade i Bore Baruha iz Beograda, Danijela Danilusa Kabilja i Danijela Ozme iz Sarajeva, Ivana Reina i Adolfa Vajlera iz Zagreba i Johane Lucer, izbeglice iz Beča. Neki od njih su poznati, proučavani, njihova dela izlagana, dok su drugi malo poznati, zanemareni i zaboravljeni.

Knjiga nudi minucioznu i detaljnu analizu njihovog dela i umetničkog pravca i stila koji su prihvatili. Pored toga ovo je slika istorije Jevreja na ovim prostorima u prvoj polovini XX veka. Svaki od ovih umetnika poslužio je da se čitaocima objasni položaj Jevreja u datoj sredini kao i svi društveni, religijski, nacionalni i etnički pokreti i ideje koji su mogle da utiču na umetnika.

Za sve slikare kojima se dr Rajner bavila u ovoj knjizi karakteristično je da je iza njih ostalo malo radova, ili da radovi nisu sačuvani ili da nisu izlagani. Jedini izuzetak je Bora Baruh čije su slike u većem broju sačuvane i relativno često izlagane. Svaki slikar je obrađen kao posebna priča kroz koju je pokazano da je u oblikovanju pojedinačnog likovnog izraza i stila pored talenta, kulture, obrazovanja, temperamenta u slučaju ovih umetnika određenu ulogu imao i njihov identitet – jevrejski identitet. U određenim životnim momentima to je bilo od presudnog značaja, dok je u drugim to samo bio povod za umetničku radoznalost i istraživanje.

Knjiga je hronološki podeljena na četiri dela. U prvom se uz stvaranje Jugoslavije razmatraju slikari koji tragaju za identitetom između jevrejskog, sefardskog, jugoslovenskog i cionističkog.

Prva ličnost o kojoj se u knjizi govori je Moša Pijade. Činilo se da je o njemu uglavnom sve rečeno. Međutim dr Rajner je da bi što detaljnije osvetlila ličnost Moše Pijade i sve ono što je moglo da utiče na njegov odnos prema umetnosti i životu dala kratak pregled života Jevreja u Beogradu i na Dorćolu. Posebno je opisala tradiciju sefardskih Jevreja kao i društveni položaj porodice Pijade i Mošinog oca. U literaturi o Moši Pijade je naglašavana uloga njegovog brata Davida Pijade i njegov uticaj na Mošu. Dr Rajner kaže da je u „oficijelnom“ prikazivanju Moše kao radikalnog revolucionara i komunističkog lidera u socijalističkoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, ostala zanemarena karijera Davida Pijade. Pored toga što je prevodio Ničeovog *Tako je govorio Zaratustra*, Vajldovu *Sliku Dorijana Greja*, Vilhelma Jerusalema *Uvod u filozofiju* i Tagorinu zbirku pesama *Gradinar*, David Pijade je i sam pisao i objavljivao pesme, a 1921. godine objavio je, za to vreme neobičan, roman o lezbejskoj ljubavi. Na oblikovanje njegovih stavova, a koje je on onda prenosio svome mlađem bratu Moši, verovatno su uticala dva omladinska udruženja koja su bila aktivna u Beču. Jedno je *Društvo sefardskih Jevreja u Beču Esperansa*, koje su osnovali studenti sa Balkana 1896. godine i negovalo je sefardsku kulturu. Drugo je bilo *Bar Giora, Društvo jevrejskih akademičara iz jugoslovenskih zemalja*. Treća komponenta koja je verovatno imala uticaja na Davida Pijade je časopis *Ost und West*, za koji dr Rajner kaže da je glavni cilj ovog časopisa bio da sekularne zapadnoevropske Jevreje

upozna sa bogatom tradicijom istočnoevropskih Jevreja i da te istočnoevropske Jevreje upozna sa modernim zapadnim obrazovanjem. Za razliku od Moše i njegovog poznatog levičarskog angažmana, njegov brat David okrenuo se učešću u sefardskom nacionalnom pokretu. U okviru studije o braći Pijade u ovoj knjizi, nov je i način objašnjenja nekih motiva na Mošinim slikama.

Lik slikara Danijela Kabilja Danilusa (1894–1944) poslužio je da se govori o sefardskom Sarajevu, o svrstavanjima uz cionističku ideju i jugoslovensku ideju, o konfrontacijama u sarajevskoj jevrejskoj štampi dvadesetih godina između Sefarda tradicionalista i Sefarda kojima je bila bliska cionistička ideja, kao i o Kabiljovim „živim slikama“ pozorišnim performansima.

Adolf Vajler (1895–1969), aškenaski Jevrejin, bio je po zanimanju šumarski inženjer. Rođen je u Bosanskom Novom, a odrastao je u Zagrebu. Slikarstvo je učio kod Tomislava Krizmana a zatim je, putujući po Austiji i Nemačkoj, upoznao radove brojnih savremenih slikara. Izlagao je u Zagrebu i Beogradu na izložbama koje su bile organizovane uz sletove jevrejske omladine. Zahvaljujući prikazima tih izložbi objavljenim u jevrejskoj omladinskoj štampi dvadesetih godina, prof. Rajner je uspela da rekonstruiše interesovanja i opus ovog zanemarenog slikara, a dobili smo i uvid u nastajanje slikarstva pod uticajem tradicije srednjoevropskih i istočnoevropskih Jevreja.

Drugi deo knjige bavi se univerzalnom, socijalnom i avangardnom umetnošću koja je usklađena sa evropskom i jugoslovenskom levicom, odnosno slikarima koji su stvarali tridesetih godina, prihvatili modernizam i okretali se levisi.

Prvi koga je u ovom delu knjige razmatrala je Bora Baruh. Poznatim činjenicama o njemu dodati su podaci o Borinom učestvovanju na mahaneu, logorovanju jevrejske omladine i o crtežima koji su tamo nastali.

Zatim govori o Ivanu Reinu (1905–1943) koji je rođen u Osijeku, a školovao se u Zagrebu i Parizu. Pošto postoji malo biografskih podataka o njemu, njegov lik i rad su osvetljeni kroz prepisku sa slikarkom Ljubicom Cucom Sokić i to deluje kao pravi epistolarni roman iako se radi samo o Reinovim pismima koje je Cuca Sokić sačuvala i predala Arhivu Akademije nauka. Cuca Sokić je 1952. godine vratila Reinove radove iz Pariza, gde ih je tokom rata čuvao njihov zajednički prijatelj. Ona se potrudila da njen otac preko svojih veza oslobodi Ivana Reina iz francuskog zatvora Verne, gde je 1939. godine bio zatočen zbog levičarskih ideja.

Uz Danijela Ozmu koji se školovao u Sarajevu i Beogradu imamo, pored ostalog, i opširan prikaz recepcije izložbi bečkog slikara Filipa Kafmana u Beogradu 1932. i Sarajevu 1934. godine, kao i o uticaju koji su na Ozmu imale grafike nemačkih ekspresionista prikazivane u galeriji koju je u Beogradu tokom 1934–35. godine držao Jozef Sandel, izbeglica iz Nemačke, o tome kako se Ozmo polako okretao od svog sefardskog nasleđa ka socijalno svesnim levičarskim idejama i ka komunizmu. Takve ideje dovele su ga do sarajevskog avangardnog umetničkog udruženja *Kolegijum Artistikum*, čije delovanje dr Rajner opisuje.

U trećem delu knjige je umetnost nastala tokom Drugog svetskog rata i Holokausta, dok se četvrti deo odnosi na umetnike koji su se pridružili partizanima. U naslovu tog poglavlja stoji: Kreativnost između ideologije i opstanka.

Za razliku od kod nas uobičajenog, kako dr Rajner kaže, prikazivanja mučeništva i herojstva umetnika koji su stvarali u zatvorima, na robiji i na drugi način tokom godina rata, ona je pokušala, i u tome uspela, da pomoću arhivskih dokumenata, sačuvanih dnevnika i zabeleženih sećanja, stavi naglasak na svakodnevni život umetnika, što uključuje njihove napore za fizički, duhovni i kulturni opstanak.

U ovom delu govori se o Bori Baruhu u bombardovanom Beogradu, odlasku u partizane i o njegovom stalnom povratku temi izbeglica i zbegova.

Poslednjih godina organizovano je u Beogradu više izložbi radova Bore Baruha, koje je pratilo pojavljivanje knjiga i kataloga. Ali čini mi se da je u ovoj knjizi prvi put njegov lik izašao iz fioke „socijalna umetnost – ratni slikar“ u koju je bio gurnut još davno da bi se ilustrovalo jedno doba a ne da bi se prikazali ljudi koji su u to doba stvarali.

Kao u slučaju Bore Baruha, tako je i opus slikara Danijela Ozme ovde potpunije predstavljen od nastajanja do nestajanja. Kratak, intenzivan i tragičan život.

Veoma je potresan deo knjige o umetnicima i stvaranju u logoru Jasenovac. Pored Danijela Ozme, tu je stradao i Danilus Kabiljo, a pored njihovih opisana je i sudbina još dva jevrejska umetnika. To su Slavko Bril, skulptor iz Zagreba, i sarajevski kompozitor Alfred Pordes, svi stradali u Jasenovcu.

O stradanju i ubijanju u Jasenovcu mnogo je pisano, ali o umetničkom stvaranju u Jasenovcu veoma malo, pa je zato sve ono što je prikupila i ovde prezentovala dr Rajner od ogromne važnosti. Posebno to važi za njeno ukazivanje na sličnost sa logorom Terezin (Theresianstadt) po načinu kako je logor Jasenovac uređen i logoraši obučeni i pripremljeni pred dolazak delegacije Crvenog krsta i kako je, kao i u slučaju logora Terezin, u Jasenovcu upotrebljeno umetničko stvaranje u propagandne svrhe. Veoma su zanimljivi podaci o izložbi radova logoraša koja je bila priređena u Zagrebu 1942 . godine i na kojoj su verovatno prikazani i radovi Danijela Ozme.

Isto je tako zanimljiv opis boravka Ivana Reina u Kraljevici, mestu na Jadranskoj obali gde je izbegao iz Zagreba. Tu je prikazano i nekoliko veoma lepih sačuvanih Reinovih radova. U Kraljevici su Italijani formirali logor za Jevreje u koji je interniran i Rein. Ovde je uvedena u priču Johana Lucer (1899–1989), slikarka koja se bavila modnim dizajnom i koja je sa mužem izbegla iz Beča 1939. godine i sa grupom izbeglica stigla do Kladova. Odatle odlaze u Beograd, pa u Rumu gde je bila smeštena grupa austrijskih izbeglica. Posle preuzimanja Rume od strane ustaša, beže na jug i uspevaju da stignu do Kraljevice gde dospevaju u logor. Kada su 1943. godine Italijani prebacili Jevreje iz raznih logora koji su

postojali u okviru italijanske okupacione zone u Dalmaciji u novi veliki logor na Rabu, tamo su prebačeni i Lucerovi i Ivan Rein. Posle kapitulacije Italije pridružuju se partizanima. Rein odlazi da se bori i umire u Sisku posle teškog ranjavanja. Johana Lucer radi za agitprop. Njena neverovatna sudbina ostala bi nam potpuno nepoznata da dr Rajner nije u Arhivu Jad Vašema pronašla njen dnevnik i nekoliko sačuvanih radova. Izgledaju nestvarno i neverovatno u današnje vreme njeni crteži rađeni za propagandne parole kao što su:

„To je naša radost najmilija, došla je Crvena Armija“
„Čistoća je pola zdravlja“.

Johana i njen muž uspeali su da se prebace za Bari tek u februaru 1945. godine, a odatle u Palestinu.

Koliko su sudbine Jevreja koji su uspeali da se spasu bile neverovatne, isto tako su prošla i neka njihova dela. Reinovi radovi iz Kraljevice pronađeni su tek 2006. godine pri preuređivanju jedne kuće na otoku Pagu. Tamo su dospeli tako što ih je Hinko Gotlib, književnik, predao kapetanu brodića koji je prevezio zatvorenike iz logora Kraljevica u logor na Rabu i rekao mu kome da ih preda.

Na kraju u pogovoru dr Rajner se bavi pitanjem – zašto su neki od ovih slikara veoma poznati, a neki ostali nepoznati i zaboravljeni. Neki su slavljani kao nacionalni heroji kao Moša Pijade, Ozmo i Bora Baruh. Danilus Kabiljo kao žrtva fašizma zapamćen je i pominjan samo u okviru jevrejske zajednice u Sarajevu, dok se Rein i Vajler skoro i ne pominju. Razlog je možda i to što je Rein bio iz bogate porodice, a Vajler se bavio zapravo stalno jevrejskim temama, što nije bilo zanimljivo za izlaganje. Njegovo prikazivanje partizana više je podsećalo na tužni jevrejski zbeg u pogromu nego na herojski otpor u borbi.